

ד"ר יהושפט נבו

ברכות יעקב לבניו

העיון בברכותיו של יעקב לבניו לפני מותו, בבראשית פרק מ"ט, מעורר כמה שאלות ותמיהות.

האם דחייתם של ראובן, שמעון ולוי באה לידי בטוי בפועל בתולדות ישראל ובמערך הנחלות, ואם כן – כיצד? מדוע לחלק מהשבטים יעקב רומז למקום התנחלותם בארץ, או לטיב נחלתם, ולאחרים לא?

מהי משמעותם של בטויים יחודיים, כמו "יהודה אתה יודוך אחיך", על מה יש להם להודות? "דן ידין עמו כאחד שבטי ישראל", מדוע רק דן יהיה כאחד שבטי ישראל? מה עניינה של התפילה "לישועתך קויתי ה'" שנאמרה בברכת דן בלבד? מדוע אנו מוצאים תפילה רק בברכתו של דן ומה משמעות הברכה הרחבה כל כך שניתנה ליוסף? שאלות אלו ואחרות, הן מענייננו של מאמר זה, והקב"ה יאיר את עינינו.

מסורת חז"ל אומרת: "דאמר רשב"ל: 'ויקרא יעקב אל בניו ויאמר האספו ואגידה לכם'. בקש יעקב לגלות לבניו קץ הימין ונסתלקה ממנו שכינה¹. לדעת הרב שלמה גורן², נסתלקה מיעקב שכינה בגלל שעשה שלושה דברים שלא כהלכה, שלא יהיה להם תוקף לעתיד לבוא:

[1] נטל את הבכורה מראובן והעבירה ליוסף [דברי הימים א' ה', א], דבר המנוגד לנאמר בדברים כ"א, טז-יז. וכן אומרת המשנה: "האומר איש פלוני בני בכור לא יטול פי שנים... לא אמר כלום, שהתנה על מה שכתוב בתורה"³.

[2] נטל משבט לוי נחלה בארץ [לא כתוב מקור לכך].

[3] שקבע את מנשה ואפרים כשוויים לבניו.

שלושה דברים אלו יתבטלו לעתיד לבוא. בכל מקום בתורה ראובן נזכר כבכור: בראשית ל"ה, כג; מ"ו, ח; במדבר א', כ; כ"ו, ה. נטילת הנחלה מלוי תבוטל, כפי שמובא ביחזקאל מ"ח, לא⁴.

הפרשנות המסורתית לדורותיה, נוטה לייחס חלק מברכות יעקב לבניו, כרומזות לעתיד, לתקופת ישיבת עם ישראל בארצו – בתקופת השופטים ובימי הממלכה המאוחדת. לאור דברי חז"ל, שנסתלקה מיעקב שכינה כאשר רצה

1 פסחים נ"ו, א.

2 ספר תורת המקרא, ירושלים תשנ"ו, פרשת ויחי, עמ' 80-84.

3 בבא בתרא קכ"ו, ב. רמב"ם הלכות נחלות ו', א-ב.

4 וכן רשב"ם לבבא בתרא קכ"ב, א ד"ה 'דאי משום לוי דנקיט נחלה'.

לגלות לבניו את הקץ, על פי הסברו של הרב גורן, נראה לענ"ד, שיש מקום להסביר את ברכות יעקב, לפחות בחלקן, כמתייחסות לעבר, לתחושותיו של יעקב כאב למשפחה ענפה ועתירת אירועים טעוני מטען רגשי עמוק⁵.

ברכת ראובן

"פחז כמים אל תותר כי עלית משכבי אביך אז חללת יצועי עלה" [מ"ט, ד]. רוב המפרשים הולכים בדרכה של הגמרא⁶: "וישכב את בלהה פלגש אביו" [בראשית ל"ה, כב] - מלמד שבלבל מצעו של אביו, ומעלה עליו הכתוב כאילו שכב עמה". אולם רבי יוסף בכור שור⁷ מציין: "ובלהה ששכב ראובן עמה, שמהיום ההוא ומעלה לא שכב יעקב עמה, כדכתיב גבי פלגש דוד ששכב עמהן אבשלום: "ותהיינה צרורות עד יום מותן אלמנות חיות" [שמואל ב' כ', ג]. יש לזכור, שראובן היה בכור ליעקב והיו כלפיו ציפיות שנכזבו. ליעקב היתה מערכת יחסים עדינה ומיוחדת עם רחל ולא, הטעונה מטען רגשי. פרט לאהבה שרחש לרחל, היה ליעקב כנראה, גם "חשבון" מסוים עם לאה מהלילה הראשון בו החליף לבן ליעקב את בנותיו. הכתוב עצמו מציין בפירוש שיעקב זועק כלפי לבן: "הלא ברחל עבדתי עמך ולמה רימיתני" [בראשית כ"ט, כה]. ואף המדרש כותב: "כל הלילה היתה עושה עצמה כרחל. כיון שעמד בבוקר "והנה היא לאה" [בראשית כ"ז, כד], "אמר לה בת הרמאי למה רימית אותי? אמרה לו ואתה למה רימית את אביך כשאמר לך "האתה זה בני עשו", אמרת לו אנכי עשו בכרך" [שם יט]⁸. בנוסף, לבלהה היתה כנראה, מעלה בעיני יעקב, שכן היא גידלה את בנימין. התערבותו של ראובן בתחום רגשי עמוק זה, שבין יעקב לבנותיו, היתה פגיעה קשה ביעקב. אדם בעל חוסר רגישות כזה, ובמיוחד כלפי אביו, בודאי שאינו ראוי לקבל את הבכורה שבעקבותיה באה גם המלוכה.

שמעון ולוי

את מעשיהם של שמעון ולוי בפרשת שכם, ניתן לחלק לשני תחומים: להריגת שכם וחמור, ולהריגת כל בני העיר. הריגת שני הראשונים נראית ברורה ומובנת, אולם הריגת כל בני העיר מעוררת תמיהה. הרמב"ם כותב: "וכיצד מצווים על הדיינים? חייבים להושיב דיינים ושופטים

5 אנו מבקשים להדגיש, שהנסיון להציג עמדה פרשנית שונה מהפרשנות המקובלת על מפרשי הדורות, אין בכוונתו להתפלמס או להביע דעה שונה המנוגדת לגדולי הדורות, אלא להגדיל תורה ולהאדירה, והרי שערי הפירוש לא ננעלו ושבעים פנים לתורה.

6 שבת נ"ה, ב.

7 מהדורת מוסד הרב קוק, ירושלים תשנ"ד.

8 תנחומא ישן, מהדורת בובר, ויצא יא'. וראו בראשית רבה ע', יט.

בכל פלך ופלך, לדון בשש מצוות אלו [מצוות בני נח], ולהזהיר את העם. ובן נח שעבר על אחת משבע מצוות אלו – יהרג בסייף"9. אולם הרמב"ן [בפירושו לבראשית ל"ד, יג], משיג עליו וטוען, שאם כדברי הרמב"ם, היה יעקב אבינו עצמו חייב לקום ולהרגם. לדעת הרמב"ן הקמת בתי דין לבני נח היא מצוות עשה, ואין נהרגים על אי עשייתה. סיבת הריגת בני שכם, לדעת הרמב"ן, נעוצה בעובדת היותם רשעים ועבדי המלך וסרים אל משמעתו, והמילה שנימולו היתה רק כדי להחניף לאדוניהם. ר' יוסף אבן קספי בספרו "משנה כסף", מעמיד על הפסוק "ויבזזו העיר אשר טמאו אחותם" [בראשית ל"ד, כז], המעיד על כך שיד כולם היתה במעל. אף אברבנאל מסכים שאנשי העיר לא מיחו, ולכן נתפשו על אותו מעשה. לדעת הרש"ר הירש, לא היה מקום לזקוף על בני העיר את חטא שכם. אבל כאן מדובר בשעת חירום, שעה שמעמד עם ישראל וכבודו נרמסים ברגל גאווה. היה צריך לעשות מעשה יוצא דופן ונמרץ, כדי להציל את החיים, את הכבוד ואת המעמד.

בין יעקב לבניו ניטש ויכוח אידיאולוגי – מוסרי – פרקטי. שמעון ולוי, באמרם "הכזונה יעשה את אחותנו" [ל"ד, לא], סבורים היו שיש להגן על כבוד המשפחה. יתר על כן, גם בטחונה של המשפחה נתערער, ואם יגלו חולשה, אולי יוסיפו בני שכם להתנכל להם. דומה שהפרשנים שהבאנו לעיל, סבורים שהדין איתם, ומעשיהם של שמעון ולוי ברצח אנשי שכם היה מוצדק. אולם דומה עלינו, שיעקב אבינו עצמו איננו מסכים איתם. פרשת שכם פגמה בתדמיתו של יעקב בנושא בשורה אלוקית וכמפיץ את האמונה בה' בדרכו של אברהם, וכן כאדם מוסרי. יתר על כן, הריגת אנשי שכם חשפה את יעקב ומשפחתו לסכנה של נקמה מערי הסביבה. לפיכך, לא היתה לשמעון וללוי הצדקה להרוג את אנשי העיר. עוד נראה לנו, שהכתוב עצמו מעיד על כך שהדין עם יעקב, שהרי נאמר "ויסעו ויהי חתת אלוקים על הערים אשר סביבותיהם ולא רדפו אחרי בני יעקב" [בראשית ל"ה, ה]. כלומר, אילולא סייעתא דשמיא, היו עמי הסביבה נוקמים בהם.

נמצא שגם ראובן, גם שמעון ולוי, פגעו בצפור נפשו של יעקב אביהם, בתחום העדין והמורכב של יחסי יעקב עם נשותיו, ובתחום מעמדו הצבורי כאיש אלוקים וכונושא בשורה אמונית ומוסרית. יושם לב לכך, שיעקב אינו מקלל את שמעון ולוי, אלא את תכונת הכעס שהיתה בעוכרי המשפחה. הפצתם בישראל נועדה לפזר תכונה זו בין כל השבטים, כדי שלא תתרכז אצל שניים בלבד.

יהודה

"יהודה אתה יודוך אחיך" [מ"ט, ח]. הרד"ק מבאר¹⁰: "למלוכה, שהמלכות שנטלתי מראובן נתתיה לך ואחיך יודו לך המלוכה...". ובבראשית רבה: "כיון שראה יהודה שזכר לראובן ושמעון ולוי חטאם, נתיירא יהודה שלא יזכור לו מעשה תמר. התחיל קורא לו: יהודה אתה יודוך אחיך. אתה הודית במעשה תמר, לכן יודוך אחיך להיות מלך עליהם". למרות שהמדרש, והפרשנים ההולכים בעקבותיו, מפרשים שיהודה, שראה שאביו מזכיר לאחיו את חטאיהם, חשש שמא יזכיר לו מעשה תמר. יש לומר ששונה מעשה יהודה ממעשי קודמיו. האחרונים פגעו אישית ביעקב בנקודות כואבות, מה שאין כן יהודה, שלא היה במעשהו שום פגיעה אישית באביו. יתר על כן, אף באופן אובייקטיבי, לא היה במעשהו של יהודה פגם, שכן דרשו: "ותאמר מה תתן לי. מגיד הכתוב שקודם מתן תורה אם פגע אדם באשה בשוק, ורצה הוא והיא לבעול אותה, נותן לה שכרה ובעול אותה על אם הדרך והולך לו, שעדין לא נאסרה עליהם הקדשה"¹¹. וכן בדברי הרמב"ם: "ובאור זה שבעילת קדשה קודם מתן תורה היה כבעילת אדם אשתו – אחר מתן תורה. ר"ל שהיה מעשה מותר, לא היה אדם מרחיק אותו כלל..."¹².

יורשה לנו להעלות כאן סברה, שההיגד "אתה יודוך אחיך", פרט להתייחסו לקבלת יהודה כמלך, אפשר לראות בכך גם את קבלתו מחדש לחיק האחים. בתחילת פרק ל"ח נאמר "ויהי בעת ההיא וירד יהודה מאת אחיו". אומר על כך רש"י¹³: "למה נסמכה פרשה זו לכאן, והפסיק בפרשתו של יוסף? ללמד שהורידוהו אחיו מגדולתו כשראו בצרת אביהם...". יהודה עוזב את אחיו בעקבות מכירת יוסף, וזה ראשית הפירוש שנפרד יהודה מיתר אחיו, דבר המוטעם לאורך המקרא. בפרשת המרגלים אנו מוצאים שהתנהגותם של כלב בן יפונה ושל יהושע בן נון שונה משל יתר המרגלים. התנהגותו של יהושע מובנית, לאור היותו תלמידו של משה, ואילו נציגו של יהודה מבטא כאן עמדת התבדלות מאחיו. בשירת דבורה אנו מוצאים שהנביאה באה חשבון עם שבטים שונים שלא באו לעזרת ה' בגבורים. יהודה אינו נזכר כלל, ואפילו לא עלה על הדעת שיהודה אמור להצטרף למלחמה באזור המרוחק מנחלתו. אולי יש להוסיף לכך את הפירוד הגיאוגרפי בין נחלת יהודה בדרום לבין יתר השבטים, שכן ביניהם חצצה מובלעת של נכרים. בירושלים ישב היבוס, באזור קרית יערים – הגבעונים, באזור גזר – הכנעני, ובחוף הים – הפלישתים. ניתן לומר כי בעקבות מסירות הנפש שגילה כלפי בנימין במצרים, בכך כיפר על חטאו במעשה המכירה. [השאלה אם

10 על פי בראשית רבה צ"ט, ח.

11 מדרש הגדול, מהדורת מרגליות, ירושלים תשכ"ז.

12 מורה נבוכים ג', מט.

13 על פי בראשית רבה פ"ה, ב.

יעקב ידע על המכירה תידון בהמשך]. ההיגד "מטרף בני עליה" [מ"ט, ט], לדעת רש"י¹⁴: "ממה שחשדתיך בטרף טרף יוסף חיה רעה אכלתהו" [ל"ז, לג]. יהודה מסלק בכך כל תרעומת וחשד לכוונות זדון, גם בגלל מסירות הנפש שגילה כלפי בנימין, ואף מגלה שעשה תשובה. לפיכך, הוא ראוי למלכות נצח: "לא יסור שבט מיהודה... עד כי יבוא שילה" [פסוק י']. בפסוקים "אסרי לגפן עירה ולשרקה בני אתונו וכו'", נרמזת נחלתו של יהודה בארץ, המשתרעת בין בית לחם לחברון – אזור המשופע בכרמי יין עד ימינו.

זבולון

"זבולון לחוף ימים ישכון" [מ"ט, יג]. בנחלת זבולון מצויין אזור נחלתו שהוא לאורך החוף, ועיסוקו בסחורה באמצעות אניות. למרות שיששכר מבוגר מזבולון, הכתוב מזכיר את זבולון לפניו. מסביר זאת הרד"ק¹⁵: "עד הנה זכרם בסדר לידתם. ועתה הקדים זבולון ליששכר, ויששכר נולד קודם זבולון. ואמרו בבראשית רבה: "לפי שיששכר עוסק בתורה וזבולון עוסק בפרקמטיא ובא ומאכילו, לפיכך קדם... וכן אמר משה: "שמח זבולון בצאתך ויששכר באהלך" [דברים ל"ג, יח].

יששכר

"יששכר חמור גרם רובץ בין המשפטים" [מ"ט, יד]. גם לגבי יששכר, כמו בזבולון, יש רמז לנחלתו ולטיבה. רש"י¹⁶ מבאר: "ויט שכמו לסבול – עול תורה. ויהי לכל אחיו ישראל למס עובד – לספק להם הוראות של תורה וסדרי עבורין, שנאמר "ומבני יששכר יודעי בינה לעתים" [דברי הימים א' י"ב, לב]. יורשה לנו להוסיף מדילן, שהבטויים הנזכרים בברכת יששכר, כמו "חמור גרם", "סבל" ו"מס עובד", למרות שניתן להסבירם כדברי שבח, נושאים בחובם משמעויות פחות חיוביות, כיוון שהם מזכירים עבודות כפיה. יש לזכור שהורתו של יששכר היתה בליל הדודאים [בראשית ל', יד-יח], בו מסרה רחל ללאה את משכבו של יעקב תמורת דודאי בנה, מבלי לקבל את רשותו של יעקב. ה"מסחר" במשכבו של הצדיק, יתכן שעורר ביעקב מורת רוח. אולי יש רגלים לסברה, שיששכר הזכיר ליעקב את הפגיעה באיזון העדין של מערכת חייו הרגשיים. הבטוי "רובץ בין המשפטים", מתפרש על ידי ראב"ע: "בין המערכות". בעל הבכור שור פרשו: "בין תחומי השדות לשמור שם גנותיו ופרדסיו". כלומר, רובץ בין הגבולות. אולי מלשון "שפה" שהיא קצה וגבול. אולי יש כאן רמז ליששכר שנוולד בקו האיזון הדק שבין רחל ללאה ביחס ליעקב.

14 על פי בראשית רבה צ"ט, ט.

15 על פי בראשית רבה צ"ט, ט.

16 שם, צ"ט, י.

דן

"דן ידין עמו כאחד שבטי ישראל" [מ"ט, טז]. רוב המפרשים מסכימים עם המדרש¹⁷, שהכוונה לשופט שמשון [אולם ראה רשב"ם]. הבטוי "כאחד שבטי ישראל", מתפרש על ידי רש"י ורמב"ן¹⁸, כמיוחד שבשבטים הוא דוד שבא מיהודה. אולם נראה לנו לקבל את דברי הרד"ק שפרש: "כמו מאחד שבטי ישראל. והוצרך לומר זה, מפני שהיה בן השפחה, אף על פי כן, יהיה כאחד שבטי ישראל" כלומר, דן, אף על פי שהוא בן שפחה, שווה יהיה מעמדו ליתר בני יעקב.

יושם לב לכך, שדן הוא בכור בני השפחות. הורתו ולידתו הם בדיעבד, מעובדת אי יכלתה של רחל ללדת, ומסירת בלהה שפחתה ליעקב. עובדה זו היא אמנם כורח המציאות מבחינתה של רחל, אולם אין זה בטוח שיעקב היה שלם עם החלטה זו, שבעטיה, משפחתו של יעקב תיווצר גם מבניהן של שפחות. לכן בהכרזה "כאחד שבטי ישראל", יש כעין מתן לגיטימציה לדן. גם ההיגד "דן ידין עמו", רומז לכך שיעקב מצרף אותו לאיחוד שבטי ישראל על פי דין. בברכתו של דן יש גם תפילה שנושא יעקב: "לישועתך קיויתי ה'". מה עניינה של תפילה זו הנאמרת בברכת דן ונעדרת מברכות שאר השבטים? יתכן שיעקב מתפלל כאן לישועת ה', היינו, למתן הסכמה אלוקית למעמדו של דן בין השבטים [ובעקבותיו יתר בני השפחות]¹⁹.

גד

"גד גדוד יגודנו" [מ"ט, יט]. רמז לכוחו הצבאי במלחמה. אולי בעקבות התנחלותו בעבר הירדן המזרחי, דבר המצריך מלחמות רבות.

אשר ונפתלי

"מאשר שמנה לחמו... נפתלי אילה שלוחה" [מ"ט, כ]. בשניהם יש רמז לטיב נחלתם.

יוסף

ברכתו של יוסף ארוכה כשל יהודה, וכוללת את שלעבר ואת שלעתיד [מ"ט, כב-כו].

החלק של העבר כולל את תאור סבלו: "וימררוהו ורבו וישטמוהו בעלי חצים"

17 בראשית רבה צ"ט, יא.

18 על פי המקור הנ"ל.

19 יצוין, שמצאנו את השרש יש"ע במקרא, בהוראת תחינה ובקשה: "הושיעה ה' כי גמר חסיד" [תהלים י"ב, ב], כך על פי פירוש דעת מקרא. וכן במשמעות חיזוק: "ותושע לו זרועו וצדקתו היא סמכתה" [ישעיהו נ"ט, טז]. וכן "ותושע לי זרועי וחמתי היא סמכתני" [שם, ס"ג, ה]

– אחיו ופוטיפר ואשתו [רש"י]. או האחרונים בלבד [רד"ק]. או שר המשקים וקצת עבדי פרעה [ספורנו]. "ותשב באיתן קשתו" – על כבישת יצרו באשת אדוניו [רש"י], או על השתלטותו על מצרים [רשב"ם], או שכולם נפלו לפניו, ובידו, וזן לכל אחיו [בכור שור].

החלק של העתיד הן ברכות הכוללות את כל תחומי החיים, שנאמרו בתמציתיות: "ברכות שמים מעל ברכות תהום רובצת תחת ברכות שדים ורחם", היינו: פריה ורביה ופרנסה. ברכותיו של יוסף ברורות וחד משמעיות, מה שאין כן ברכות אחיו שנאמרו ברמז ובמשל. כשם שחיו שונים, ברכתו שונה. יוסף הוא האח היחיד עליו נאמר בברכות שסבל, הן בבית אביו והן במצרים. יעקב מרגיש אולי שזה במידה רבה באחריותו²⁰, שהרי הוא שלחו בסכנה רבה לראות את שלום אחיו. יתר על כן, יעקב היה אסיר תודה ליוסף על שכלכל את המשפחה בשנות הרעב, ואם נניח שיעקב ידע על המכירה, נוכל לומר שיעקב העריך גם את העובדה שיוסף לא התנקם באחיו, שהרי לו היה עושה כן, היה גורם לפירוד במשפחה. מיטתו של יעקב לא היתה אז שלימה, ואי אפשר היה להנחיל לכל הבנים את המורשת של בית אברהם²¹. יתכן כי בברכה "ברכות אביך גברו על ברכות הורי תהיין לראש יוסף" וכו', יעקב מבטא את תודתו ליוסף על כך, כפי שכותב הרמב"ן: "ברכות אביך גברו על ברכות הורי – כי הבניין שלם בו".

בנדון זה, נראה לנו להוסיף בעקבות רש"י, שפרש "עד תאות גבעות עולם – לפי שהברכות שלי גברו עד סוף גבולי עולם. שנתן לי ברכה פרוצה בלי מצרים, מגעת עד ארבע קצות העולם, שנאמר "ופרצת ימה וקדמה וגו' [כח, יד], מה שלא נאמר לאברהם אבינו וליצחק...". כלומר: פסוק זה כולל את ברכת ארץ ישראל שהיא חלק ממורשת אברהם אותה יצחק מנחיל ליעקב, כדברי הכתוב: "ויתן לך את ברכת אברהם לך ולזרעך אתך לרשתך את ארץ מגורייך אשר נתן אלוקים לאברהם" [כ"ח, ד]. לפי זה, יש מקום לומר, שיעקב מנחיל בברכתו זו ליוסף את ברכת מורשת אברהם [זאת בעוצמה רבה יותר מאשר לאחרים, שכן הוא קיבל נחלה כפולה בארץ].

יצוין, שהמהלך המוצע בזה, לפיו ברכת יעקב הנרחבת ליוסף יסודה, בין היתר, בתחושת תודה על התנהגותו כלפי אחיו, מניחה שיעקב אכן ידע, או למצער, חשד או הבין, על פרשת המכירה. על הפסוק "גור אריה יהודה מטרף בני עליה", אומרים חז"ל²² ובעקבותיהם רש"י: "ממה שחשדתיך בטרף טרף יוסף חיה

20 "ויאמר לו הנני", אומר המדרש: "א"ר חמא בר חנינא: הדברים הללו היה יעקב אבינו נזכר ומעיו מתחתכין. יודע היית שאחייך שונאים אותך והיית אומר לי הנני" [בראשית רבה פ"ד, יג].

21 על חרדתו של יוסף לאחדות המשפחה כתנאי לירושת מורשת אברהם, ראו י' מדן, "במקום שבעלי תשובה עומדים", בתוך י' בן נון, פרקי האבות, אלון שבות תשס"ג, עמ' 193-194.

22 בראשית רבה צ"ז, ט.

רעה אכלתהו" [ל"ז, לג]. לו היה ליעקב חשד שמא האחים הרגו את יוסף, הרי חשד זה נמוג כאשר נודע לו שיוסף חי. אולם, אם כך, מה חושב יעקב לאחר גילוי של יוסף לגבי הכותונת המגואלת בדם? האם לא ברור לו עתה שיד האחים היתה בדבר, כדי להונותו, שאם לא כן, איך הגיעה הכותונת לידם? מה חושב יעקב על התנהגותו של יוסף כלפי האחים במצרים, בבואם לקנות אוכל? על דרישתו להביא את בנימין, על פרשת מאסר שמעון, הרי גם אם לא סיפרו לו בפירוש, היה יכול לתאר לעצמו שהפרשה המוזרה שהתחוללה במצרים קשורה באיזה אופן באחריותם של האחים להגעתו של יוסף למצרים. אמנם הרמב"ן [בפירושו ל-מ"ה, כז] כותב: "יראה לי על דרך הפשט, שלא הוגד ליעקב כל ימיו כי אחיו מכרו את יוסף. אבל חשב כי היה תועה בשדה והמוצאים אותו לקחוהו ומכרו אותו אל מצרים. כי אחיו לא רצו להגיד לו חטאתם, אף כי יראו לנפשם פן יקצוף ויקללם... ויוסף במוסרו הטוב לא רצה להגיד לו". אולם נראה לענ"ד, שגם הרמב"ן, המסכים שיעקב לא ידע על המכירה ידיעה רשמית מוחלטת, היה לכאורה מסכים לרעיון שיעקב חשד, מפני הנימוקים הנ"ל.

בנימין

"בנימין זאב יטרף" [מ"ט, כז]. המפרשים פרשו דברים אלו כמתייחסים למלכות שאול המדומה לזאב, לעומת מלכות דוד המדומה לאריה [רש"י ובכור שור].

מסורת ההתנחלות בארץ לאור ברכות יעקב

בספר במדבר אנו מוצאים כמה קריטריונים לגבי אופן חלוקת הארץ: **חלוקה לפי רוב ומיעוט אוכלוסין** - שנאמר: "לרב תרבה נחלתו ולמעט תמעט נחלתו" [במדבר כ"ו, נד].

חלוקה על פי הגורל - שנאמר "אך בגורל יחלק את הארץ" [שם נה]. גם בגמרא אנו מוצאים: "תא שמע: 'בין רב למעט', תניא: עתידה ארץ ישראל שתתחלק לשלושה עשר שבטים... ולא נתחלקה אלא בגורל, שנאמר 'אך בגורל'²³."

מסורת - אנו מוצאים בתורה רמזים לכך שהיתה מסורת עתיקה במשפחת יעקב בדבר חלוקת הארץ, והבנים ידעו היכן ינחלו את הארץ. לדוגמא: במשפחת מנשה מצויים שמות כמו שכם, חפר ותרצה [במדבר כ"ו, לא-לג], שניתנו במצרים, על שם מקומות בארץ ישראל שנחלתו המיועדת של מנשה. וכן בברכת יעקב אצל כמה מהאחים מצויים רמזים למקום התנחלותם או לטיב נחלתם.

יהודה: "אסרי לגפן עירה ולשרקה בני אתונו כבס ביין לבושו ובדם ענבים סותה"

[מט, יא]. היינו, רמזים לאזור התנחלותו המשופע בכרמי יין. על זבולון נאמר: "זבולון לחוף ימים ישכון והוא לחוף אניות וירכתו על צידון" [שם יג]. בברכת יששכר יש רמז לנחלה פוריה: "וירא מנוחה כי טוב ואת הארץ כי נעמה" [שם טו]. לאשר נאמר "מאשר שמנה לחמו" [שם כ], ולנפתלי – "אילה שלוחה", שהוא רמז לטיב נחלתו. לחמישה מן השבטים יש בברכותיהם איזכור מקום ישובם או טיב נחלתם. אולם לארבעת האחרים: דן, גד, יוסף ובנימין, אין איזכור כזה כלל [ראובן, שמעון ולוי שלא נתברכו אינם קשורים לכאן]. האם יש סיבה לכך? נראה שניתן למצוא לכך סיבה, הנעוצה בשינויים שחלו במפת ההתנחלויות בראשית התישבות בני ישראל בארץ.

לפי תאור הגבולות של ארץ ישראל במדבר פרק ל"ד, הגבול המזרחי של ארץ ישראל עובר לאורך הירדן, מים כנרת לים המלח. עבר הירדן המזרחי, לאורך קו זה, הוא אפוא מחוץ לארץ ישראל. במדבר ל"ב אנו קוראים על בקשת בני גד ובני ראובן להתיישב בעבר הירדן המזרחי, בקשה שנתמלאה [חצי שבט מנשה שהתנחל בארצו של עוג מלך הבשן איננו שייך לכאן]. התנחלות בני גד ובני ראובן באזור שהיה מלכתחילה חוץ לארץ, ונוסף כעת לעם ישראל, שינתה את מפת ההתנחלות. על שבט דן נאמר בברכת משה: "דן גור אריה יזנק מן הבשן" [דברים ל"ג, כב]. כלומר: קיימת מסורת שהתנחלות בני דן היא בצפון הארץ. אולם בפועל דן מתנחל במרכז הארץ [יהושע י"ט, מ-מו]. אכן כאשר מתברר שאין בני דן מסוגלים לממש את נחלתם שבמרכז הארץ, מפני לחץ האמורי [שופטים א', לד], הם נודדים צפונה וחוזרים אל נחלתם המקורית בצפון [שופטים י"ח, א-ב, כז-כט].

שינוי אחר שמשפיע על מפת ההתנחלויות, הוא העובדה שהשבטים לא כבשו את אזור החוף [יהושע י"ג, א-ה], ואיזור זה שהיה מיועד להתנחלות שבטי ישראל, היה מיושב בכנענים ואחר כך בפלשתים כל ימי בית ראשון²⁴. מעניין, ששלושה מתוך הארבעה שבברכתם לא נזכרה נחלתם המיועדת, דן, גד ויוסף, קשורים בשינויים שחלו במפת הארץ. דן המיועד להתנחל בצפון, התיישב תחילה במרכז הארץ. גד התנחל בעבר הירדן המזרחי, התנחלות שבדיעבד, ויוסף קיבל שני חלקים בארץ. בנימין, הבן הרביעי, שלא נזכר בברכתו רמז לנחלה, קשור אולי בעובדה שהוא התנחל במרכז הקדושה – בירושלים, לפיכך מעמדו מיוחד.

מעניין לציין, שסדר החנייה של בני ישראל במדבר, מזכיר את מבנה התנחלות השבטים בארץ, דבר המבטא את רוח ברכת יעקב לבניו.

24 שמעתי ממורי פרופ' יהודה אליצור ז"ל.

סדר החנייה:

	אפרים	מנשה	בנימין	
ראובן				דן
שמעון				אשר
גד				נפתלי
	יהודה	יששכר	זבולון	

כאשר בני ישראל התנחלו בארץ, התנחלו בנימין, אפרים ומנשה במרכז הארץ. יהודה מדרום לבנימין, ויששכר וזבולון מצפון למנשה. דן, אשר ונפתלי התנחלו בצפון. ראובן וגד בעבר הירדן המזרחי ושמעון מדרום ליהודה. העיקרון הוא, שבבטי בני רחל מתנחלים במרכז הארץ - בנימין בירושלים ואפרים ומנשה מצפון לו. בני לאה - יהודה, יששכר וזבולון מקיפים את בני רחל מדרום ומצפון. ראובן, שמעון ולוי הם שבטים שנינזפו על ידי אביהם והדבר מתבטא גם במיקום נחלתם. ראובן בעבר הירדן המזרחי, שמעון מדרום ליהודה ונבלע בתוכו. לוי מפורז בכל הארץ. בני השפחות - דן, אשר ונפתלי מתנחלים במקום שנותר - הגליל המזרחי והמערבי, אולם כפצוי על ריחוקם - נחלתם מבורכת. גד המנוי בחניית המדבר על דגל ראובן, מתנחל לידו בעבר הירדן. נמצא, שקיים תאום בין שלושת הגורמים: ברכת יעקב, סדר החנייה במדבר וסדר ההתנחלות בארץ. דבר זה מוכיח עד כמה השפיעה ברכת יעקב על מבנה ההתנחלות בארץ, בהיותה מבטאת מסורת שהילכה בבית יעקב בדבר סדר התנחלות השבטים.